

نقش عوامل جمعیتی و اقتصادی در ایجاد رفتار جمعی جوانان

مورد مطالعه شهر بوشهر*

گلمراد مرادی^۱

صدیقه افروز^۲

چکیده:

این مقاله به دنبال بررسی نقش عوامل جمعیتی و اقتصادی در ایجاد رفتار جمعی جوانان شهر بوشهر است که براساس نظریه ساختارگرایی اسملسر تبیین می‌شود. اسملسر از جمله معروفترین جامعه‌شناسان در عرصه مطالعات رفتارهای جمعی است که در قالب رهیافت ساخت‌گرایی به تشریح این رفتارها پرداخته است. این پژوهش با استفاده از روش پیمایش و از طریق ابزار پرسشنامه انجام شد. جامعه آماری مورد مطالعه جوانان بین سنین ۱۹ تا ۳۵ سال شهر بوشهر می‌باشد. تعداد ۳۸۳ نفر جوان، از جامعه آماری به شیوه تصادفی سیستماتیک برای مطالعه انتخاب شدند. از اعتبار صوری برای روایی و آلفای کرونباخ برای پایایی ابزار پژوهش استفاده به عمل آمد و از روش‌های آماری ضریب همبستگی پیرسون و تحلیل واریانس برای آزمون فرضیات و تکنیک رگرسیون برای سنجش مدل پژوهش استفاده شد. بر اساس یافته‌های پژوهش، بین سن افراد ($F=0/11$)، میزان درآمد پاسخگویان $0/10$ و بین محرومیت نسبی $0/72$ و رفتار جمعی جوانان رابطه شدید و معنی‌داری وجود دارد. نتایج حاصل از جدول نشان می‌دهد که بین محرومیت نسبی و رفتار جمعی جوانان رابطه شدید و معنی‌داری وجود دارد. نتایج حاصل از ضریب رگرسیون نشان می‌دهد که متغیرهای میزان محرومیت نسبی، وضعیت تأهل، جنسیت، وضعیت مسکن و وضعیت اشتغال به ترتیب می‌توان اهمیت که در تبیین متغیر وابسته داشته‌اند وارد معادله شده و در مجموع 47 درصد از واریانس متغیر وابسته را تبیین و توضیح کرده‌اند ($R^2=0/47$).

کلید واژه: رفتار جمعی، اسملسر، محرومیت نسبی، جوانان.

* تاریخ وصول: ۹۱/۵/۸ تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۲/۲۰

۱- عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلام آباد غرب (moradi.pop@gmail.com)

۲- کارشناس ارشد جامعه‌شناسی

۱- مقدمه و طرح مسأله

در همه رفتارهای جمعی نوعی عقیده وجود دارد که شرکت‌کنندگان را برای تنش آماده می‌کند. لوبون^۱ در این مورد می‌نویسد: کار ما مطالعه‌ی عوامل بلافصل افکار جماعات^۲ یعنی تصورات، الفاظ، قواعد (فرمول‌ها)... و پندارهای وهم‌آلود... است. برای آنکه جماعات را بتوان به خوبی شناخت، ضروری است که پیش از هر چیز به طور همه‌جانبه ادراکاتی را که به وسیله ایشان تحریک و تشجیع شده‌اند، مورد فهم قرار داد و وانمود کرد که در این ادراکات با آنها سهیم هستیم و سپس سعی کرد که با هم‌نشینی‌هایی که با ایشان انجام می‌دهیم برخی مفاهیم ضمنی مهم را مورد بازشناسی قرار دهیم و در صورت لزوم بتوان به نظرگاهی رجوع کرد که از آن نقطه شروع (رفتار جمعی موردنظر) زده شده و بالاتر از هر چیز، در هر آن بتوان ادراکاتی را گفتمان یک شخص در حال ایجاد آنها کشف کرد (اسلمسر، ۱۳۸۰: ۱۲۱).

رفتار جمعی به فعالیتی اجتماعی اطلاق می‌شود که تحت شرایط زودگذر، بدون ساختار و بی‌ثبات و به دلیل فقدان آشکار هنجارهای پذیرفته‌شده، رخ می‌دهد. رفتار جمعی غالباً عاطفی، غیر قابل پیش‌بینی و اتفاقی است و معمولاً خارج از محدوده فعالیت‌های اجتماعی به وقوع می‌پیوندد (Doob, 1988, 923). در تعریفی دیگر، رفتار جمعی شکلی از رفتار است که به هنگام رخداد آن قراردادهای موجود در زمینه چگونگی انجام رفتار اجتماعی از کار باز می‌ماند و دیگران توان راهنمایی عمل و کنش افراد را ندارند و افراد به گونه جمعی از الگوهای موجود فراتر می‌روند (احمدی، ۱۳۸۲: ۱۲۵). ترنر و کیلیان^۳ در کتاب مشهور خود به نام رفتار جمعی چنین اظهار می‌دارند که رفتارهای جمعی پدیده‌هایی هستند که در حد فاصل رفتارهای پراکنده فردی و رفتارهای گروهی سازمان‌یافته بر مبنای مقررات یا سنن مثل احزاب قرار می‌گیرند (محسنی تبریزی، ۱۳۸۳: ۱۵۵). از دیدگاه آگ برن و نیمکف^۴ رفتار جمعی، رفتاری است عاطفی که بر اثر وضع یا حادثه‌ای از شخص یا اشخاصی سر می‌زند و بر اثر واگیری اجتماعی به دیگران منتقل می‌شود و در نتیجه، گروه کمابیش متجانسی به وجود می‌آورد (آگ برن و نیمکف، ۱۳۴۹: ۱۳۷). ستوده به هجوم سیل‌وار مردم به خیابان‌ها، بدون برنامه‌ریزی و سازماندهی قبلی و واکنش عاطفی و غیر قابل پیش‌بینی که کم و بیش با رفتار عادی و روزمره یا به قولی بهنجار و معمولی تفاوت دارد، رفتار جمعی می‌گوید (ستوده، ۱۳۷۸: ۱۱۲).

با توجه به تعاریف مطرح‌شده می‌توان رفتار جمعی را چنین تعریف نمود: رفتار جمعی به الگوهای غیرنهادی، بی‌ساختار، خودانگیخته، هیجانی و پیش‌بینی ناپذیر رفتار گروهی گفته می‌شود که

1-Lebon

2-Crowds

3-Turner & Killian

4-Ogburn & Nimkoff

در اکثر مواقع گویای ناآرامی اجتماعی است. رفتارهای جمعی معمولاً با محرک‌های احساسی شدید همراهند و لحظه به لحظه تشدید می‌شوند تا به اوج خود می‌رسند و به طور ناگهانی کاهش می‌یابند و از میان می‌روند (پیران، ۱۳۵۷). رفتار جمعی هنگامی رخ می‌دهد که شرایط اجتماعی به افراد امکان یا اجازه فعالیت‌هایی بدون توجه به انتظارات بهنجار جامعه را می‌دهد. اگر چه فقدان ساختار متعارف رفتار جمعی مانع مطالعه آنها نمی‌شود، ولی می‌تواند این مطالعه را با مشکل روبرو کند.

جوانان به عنوان بخشی از جمعیت هر جامعه که از توان و بالندگی بیشتری نسبت به دیگر بخش‌های جمعیتی برخوردارند، در حوزه رفتارهای جمعی مورد توجه علمای علوم اجتماعی و علوم سیاسی قرار گرفته‌اند. اما این توجه همیشه مبتنی بر این ایده نبوده که همه‌ی جوانان نیروی فعالی و رفتارهای جمعی تغییر دهنده را تشکیل می‌دهند، بلکه در بسیاری موارد این توجه مبتنی بر ایده محافظه کار بودن جوانان است که نوعی پیوستگی اجتماعی را برای آنها به وجود می‌آورد و جوانان را از رفتارهای غیر معمول، تند و سریع باز می‌دارد. برای مثال در پژوهش‌های انجام شده، نشان داده شده که با کسب شغل، مرتبه شغلی ازدواج و دیگر موارد فرد دست از رفتارهای تند برداشته و محافظه‌کارتر می‌شود (Furlong, 2000: 24).

آنچه اهمیت این پژوهش را بیشتر نمایان می‌سازد، جستجو و ارائه تبیین علمی در زمینه رفتارهای جمعی جوانان در ایران با استفاده از مدل نظری و تجربی است که می‌تواند آینده‌ای روشن از وضعیت تحولات رفتارهای جمعی جوانان در ایران را روشن سازد. جنبه کاربردی این پژوهش بدین موضوع بر می‌گردد که شناخت رفتارهای جمعی جوانان اساسی‌ترین نیازهای بنیادی در امر برنامه‌ریزی و پیشگیری از مسائل آن در آینده است. لذا، برای یک برنامه‌ریزی نسبتاً دقیق و هماهنگ در جامعه شناخت رفتارهای جمعی جوانان الزامی می‌باشد. در واقع دستیابی به نتایجی در این زمینه استفاده علمی و کارآمد را برای سازمانها، مؤسسات و مراکز مطالعه جوانان میسر می‌سازد. هدف کلی پژوهش، بررسی عوامل اقتصادی و جمعیتی مرتبط با رفتار جمعی جوانان شهر بوشهر براساس مدل اسملسر می‌باشد.

اهداف جزئی این پژوهش در پاسخ به سؤالات ذیل می‌باشد.

۲- چه رابطه‌ای بین عوامل اقتصادی و رفتار جمعی جوانان شهر بوشهر وجود دارد؟

۵- چه رابطه‌ای بین متغیرهای جمعیتی و رفتار جمعی جوانان شهر بوشهر وجود دارد؟

۲- پیشینه پژوهش

ایمان و منفرد (۱۳۸۵) به پژوهش پیرامون «بررسی عوامل اجتماعی- اقتصادی مؤثر بر رضایتمندی سیاسی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز» پرداخته‌اند. آنها به این نتیجه رسیده‌اند که

علی‌رغم اهداف متعالی نظام سیاسی ایران، فرآیند رضایتمندی سیاسی حاکم بر آن ضعیف است. در طی این پژوهش آنها آشکار می‌سازند که رضایتمندی سیاسی دانشجویان، نمودی از جدایی، ناکامی و نارضایتی سیاسی را به نمایش می‌گذارد (ایمان، ۱۳۸۵: ۹-۲۵).

نصفت (۱۳۵۴) در پژوهشی به سنجش افکار دانشجویان کشور در سال ۵۱-۱۳۵۰ مبادرت نموده است. موضوعاتی که در این پژوهش بدان پرداخته می‌شود، عرصه‌هایی شامل مشخصات تحصیلی دانشجویان، مشخصات فردی و خانوادگی دانشجویان، مسائل تحصیلی و دانشگاهی نگرش دانشجویان به آینده خویش و مسائل عمومی اجتماعی- سیاسی را در بر می‌گیرد (نصفت، ۱۳۵۴).

مونتیل در مطالعه‌ای نظری درباره‌ی جنبه‌های مشارکت جوانان در آمریکای لاتین، به موضوع جنبش‌های دانشجویی و نارضایتی این قشر پرداخته است. وی با مطرح کردن تاریخچه‌ای از این جنبش‌ها درگیری دانشجویان را در جامعه آمریکای لاتین با سابقه طولانی معرفی می‌کند. از نظر مونتیل پی‌ریزی احزاب عمده سیاسی چپ و راست ناشی از جنبش دانشجویی بوده است. نویسنده اعتراض را یک عمل اجتماعی مفید در شرایط آمریکای لاتین می‌داند از نظر او جوانان خواسته‌ها و تمایلات ارضاء نشده و اصولاً نارضایتی خود را در قالب اعتصابات، اشغال ساختمان‌ها، تظاهرات خیابانی، توزیع اعلامیه‌های ضدحکومتی، مقابله با پلیس، جنبش‌های فرهنگی غیرمعمول، خودنمایی جنسی، سخنرانی‌های تهییج کننده و موسیقی اعتراض آمیز نشان می‌دهند (Montiel, 1963, 22-40).

بلاکر و شرکات با استفاده از مطالعات انجام شده درباره‌ی جامعه‌پذیری جوانان و والدین آنها در سال‌های ۷۳-۱۹۶۵ به بررسی اثر جامعه‌پذیری سیاسی، تمایلات مذهبی، گرایش‌های اجتماعی- روانی و منشأ طبقاتی بر احتمال حضور و فعالیت آنان در اعلام نارضایتی‌ها و اعتراضات ضد جنگ و حقوق مدنی دانشجویان در دهه ۱۹۶۰ آمریکا پرداخت. وی به این نتایج دست یافت که زنان، ساکنان جنوب و جوانان نواحی غیر مادر شهرها، در این اعتراضات فعالیت کمتری داشته‌اند. جوانان با تحصیلات بالا و دارای والدین مرفه احتمال بیشتری برای حضور در جنبش‌های دانشجویی دهه ۶۰ داشته‌اند. همچنین آنان به این نتیجه رسیدند که جوانان با عقاید بنیادگرایی انجیلی و اعضای فرقه‌های محافظه‌کار پروتستان در بین ناراضیان اندک بودند. حال آنکه کاتولیک‌ها و یهودیان به نسبت پروتستان‌ها در این اعتراضات فعالیت بیشتری داشته‌اند (Blocker & Sherkat, 1994:824).

بحری و سیلور در سال ۱۹۹۳ به مطالعه مشارکت شهروندان روسی در عصر گورباچف پرداخته‌اند. آنان طی بررسی خود انواع مشارکت را در چهار عرصه جای داده‌اند و آنگاه رابطه میان گرایش‌های فردی و میزان دخالت و درگیری در هر نوع کوشندگی سیاسی را تبیین نموده‌اند. از نظر آنان چهار عرصه مشارکت عبارتند از:

۱-کوشندگی سیاسی غیرمرسوم: که خود آمیزه‌ای از مطبوعات یا ادبیات زیرزمینی^۱، مشارکت در اعتراض‌های عمومی، دخالت در بخش‌ها یا فعالیت‌های سیاسی جمعی غیرقانونی است.

۲-کوشندگی سیاسی مطیعانه: یا درگیری در فعالیت‌هایی که نمایانگر رفتار در رفتار تأیید شده است. همانند فعالیت در کمیته‌ای در محل کار، حزب یا کمیسیون شوراها یا در میلشای مردمی.

۳-کوشندگی اجتماعی: که در برگزیده گروه‌ها و فعالیت‌هایی است که به زندگی خانوادگی و محل معطوف هستند.

۴-کوشندگی برای ملاقات: که در برگزیده تلاش‌های افراد برای برقرار تماس با مقامات حزبی و دولتی و وسایل ارتباط جمعی است. نتایج حاصله از این پژوهش حاکی است که انگیزه‌های افراد در هر نوع کوشندگی متفاوت از هم است. بدین سان افرادی که از وضعیت مادی زندگی‌شان ناراضی هستند ضمن بروز علاقه بیشتر به امور سیاسی خواهان دخالت کمتر دولت در امور اقتصادی هستند. این در حالی است که این افراد از اعتماد زیادتر نسبت به مردم برخوردارند و احتمال بیشتری برای شرکت آنان در فعالیت‌های سیاسی غیر مرسوم وجود دارد. بنابراین این نوع فعالیت سیاسی رابطه‌ای با پیشینه اجتماعی افراد و گرایش‌های سیاسی آنان ندارد (Bahry & Silver, 1993: 881).

۳- مبانی نظری پژوهش

یکی از تئوری‌های غالب در پارادایم ساختی - کارکردی تئوری رفتار جمعی^۲ متعلق به اسملسر است که می‌کوشد با استفاده از آراء پارسونز به تبیین رفتار جمعی بپردازد. در دهه ۱۹۶۰، مکتب کارکردگرایی ساختاری به ویژه نیل اسملسر که به رفتار جمعی توجه زیادی نشان داد، جنبش‌های اجتماعی را نتیجه جانبی دگرگونی اجتماعی فوق‌العاده سریع تلقی می‌نمود. به عقیده اسملسر، در یک نظام متشکل از نظام‌های فرعی متوازن، رفتار جمعی نشان‌دهنده تنشهایی است که مکانیسم‌های برقرارکننده تعادل مجدد اجتماعی از مهار موقت آنها عاجز هستند. در برهه‌های وقوع دگرگونی‌های سریع و گسترده، ظهور رفتارهای جمعی (فرقه‌های مذهبی، انجمن‌های مخفی، فرقه‌های سیاسی، آرمانگرایان اقتصادی) معنای دوگانه‌ای داشت: از یک طرف انعکاس‌دهنده عدم توانایی نهادها و مکانیسم‌های کنترل اجتماعی برای بازتولید انسجام اجتماعی و از طرف دیگر بیانگر تلاش‌های جامعه برای نشان‌دادن واکنش به وضعیت‌های بحرانی از طریق پرورش اعتقادات مشترک به عنوان بنیان‌های جدید همبستگی جمعی (دوناتلا، ۱۳۸۳: ۱۶).

اسملسر پایه تعریف و تبیین خود را بر مفهوم کنش اجتماعی و این اعتقاد که رفتار جمعی از

1-Samizdat.

2-Theory of Collective Behaviour.

روی نظم و قاعده به وجود می‌آید، استوار می‌سازد. او در این باره می‌گوید: گرچه مواردی مانند شایعات، هیجان‌های جمعی، هراس‌ها، شورش‌ها و انقلاب‌ها تعجب برانگیزند، لکن بروزشان توأم با نوعی نظم و قاعده است (اسملسر، ۱۳۸۰: ۳). اسملسر در کتاب نظریه رفتار جمعی جنبش‌های اجتماعی را به دو دسته تقسیم می‌کند که عبارتند از جنبش‌های اجتماعی معطوف به هنجار و جنبش‌های اجتماعی معطوف به ارزش، جنبش‌های اجتماعی معطوف به هنجار در صدد تغییر قواعد و هنجارهای حاکم بر جامعه بدون ایجاد تغییر در ارزش‌های بنیادی جامعه هستند.

اسملسر بر آن است که بروز رفتار جمعی حاصل نوسازی جامعه و گسترش تقسیم کار است که موجب اختلال در همبستگی اجتماعی می‌گردد. در نتیجه مکانیزم‌های همبستگی از جذب پیچیدگی‌های فزاینده عاجز می‌شوند. اجزا و ساخت‌های نوپدید، نمی‌توانند با اجزاء و ساخت‌های دیگر روابط متقابل داشته باشند، به این ترتیب خطر فروپاشی تعادل اجتماعی پدید می‌آید. این فقدان همبستگی و عدم تعادل کلی در سطح فرد موجب پیدایش فشار روحی و اضطراب می‌گردد، که بی‌شبهت به وضعیت آنومی دوکهایم نیست. در این شرایط احتمال وقوع انواع رفتار جمعی نظیر شورش، جنبش اجتماعی، هراس‌های جمعی و انقلاب افزایش می‌یابد (بشیریه، ۱۳۷۳: ۵۳). اسملسر معتقد است رفتار جمعی رفتاری نهادینه‌شده نیست. بسته به میزان نهادینه‌شدنش از ماهیت متمایزش کاسته می‌شود. رفتار جمعی رفتاری است چنان شکل یافته که پاسخگوی موقعیت‌های تعریف نشده یا ساخت نیافته باشد (اسملسر، ۱۳۸۰: ۱۳).

مدل نیل اسملسر کوششی است در چارچوب مکتب کارکردگرایی و ملهم از سنت دورکیمی که در تبیین شرایط پیدایش وضعیت انقلابی انجام شده است. اسملسر در کتاب خود تحت عنوان نظریه رفتار جمعی انقلاب را شدیدترین شکل دگرگونی اجتماعی می‌داند که تفاوتش با سایر دگرگونی‌ها در سرعت و میزان خشونت آن است. از نظر وی انقلاب نوعی رفتار جمعی است که در اثر نوسازی پدید می‌آید. نوسازی در جامعه موجب تقسیم کار و تنوع ساختاری و در نهایت اختلاف در همبستگی اجتماعی می‌گردد (Parsons & Shills, 1951: 53). به علت عدم توانایی در ایجاد ارتباط انداموار، متقابل با ساختهای دیگر، خطر فروپاشی تعادل اجتماعی به وجود می‌آید. این فقدان همبستگی موجب اضطراب و فشار روحی در فرد می‌گردد. این وضعیت، شباهت زیادی با وضعیت آنومی در نظریه دورکیم دارد. در چنین شرایطی احتمال بروز یک رفتار جمعی وجود دارد. در نتیجه فشار روحی، اضطراب و عدم تعادل اجتماعی، نارضایتی نسبت به عملکرد نهادهای مستقر افزایش یافته و مردم در ذهن خود، وضعیت مطلوب آینده‌ای را پرورش می‌دهند که یک ابزار بنیادی می‌تواند آن را متحقق سازد. در این حالت ممکن است یک جنبش اجتماعی به وجود آید که خواهان تغییرات بنیادی در جامعه باشد و به تغییرات جزئی رضایت ندهد.

اسم‌سلسر شش شرط را در مورد منشأ عمل جمعی و شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی بیان می‌دارد:

۳-۱- تأثیرگذاری ساختاری

تأثیرگذاری ساختاری^۱: به آن شرایط کلی اجتماعی گفته می‌شود که مشوق یا مانع تشکیل انواع مختلف جنبش‌های اجتماعی است. به عبارت دیگر، ساختار جامعه به نحوی باشد که نوعی رفتار جمعی و جنبش اجتماعی را برانگیزاند؛ مثلاً اگر جامعه بسته باشد و آزادی بیان در آن وجود نداشته باشد، چنین شرایطی زمینه مساعدی را برای شکل‌گیری و توسعه برخی جنبش‌های اجتماعی فراهم می‌کند. بنابراین زمینه ساختاری به معنای بازبودن مسیرها و فراهم بودن شرایط و فرصت‌های لازم برای شکل‌گیری رفتارهای جمعی. زمینه ساختاری شامل یک سلسله شرایط اساسی است که رفتار جمعی را امکان‌پذیر می‌سازد. یعنی ساختار جامعه باید به گونه‌ای باشد که شکل خاصی از رفتار جمعی را برانگیزاند از جمله این زمینه‌ها و آمادگی‌های ساختاری در بین جوانان می‌توان به توانایی سخن گفتن، گروه جمع شدن درد دل کردن و سازماندهی برای طغیان (ستوده، ۱۳۷۸، ۱۱۱).

اسم‌سلسر (۱۹۶۲) این تأثیرگذاری ساختاری را از طریق درک تعلقات اجتماعی در درون جامعه تعریف می‌نماید. این عوامل عبارتند از قومیت، طبقه اجتماعی و یا جایگاه اقتصادی-اجتماعی. رفتار جمعی در تلفیق با ابزارهای غیرقابل دسترس به منظور اعتراض به مشکلات منتهی به شکاف و انشقاق و گسترش سریع ناراضی‌های امری امکان‌پذیر است. اگر امور و اهداف اعم از واقعی و یا سمبلیک که این مشکلات را به وجود می‌آورند به سهولت قابل حمله باشند، چنین محیطی در ایجاد جنبش‌ها و یا انقلاب‌های اجتماعی مؤثر بوده و یا امکان آنها را فراهم می‌نماید. چفرز تأثیرگذاری یک محیط اجتماعی را در مقیاسی کوچکتر مورد بررسی قرار داد. وی جمعیت را پیش و در جریان مسابقه جهت‌یافتن شواهدی مربوط به همبستگی و رقابت‌های میان تماشاگران مورد بررسی قرار داد. مشاهده جمعیتها در محله‌های پیش از مسابقه دیدی کلی را در زمینه‌ی میزان هم‌هویتی جمعیت بالقوه ارائه می‌نمود. این مشاهدات در خلال کل مسابقه ادامه می‌یافتند. پوشش رسانه‌ای پیش از مسابقه نیز به منظور فهم تأثیر بالقوه‌ی منفی آن بر رفتار جمعیت مورد بررسی قرار گرفت. تماشاگران غالباً به منظور درک دیدگاه‌هایشان نیز مورد مصاحبه قرار می‌گرفتند. چرا یک رفتار جمعی به شکل جنبش اجتماعی بروز می‌کند؟

تبیین اینکه چرا یک جنبش ارزشگرا خصلتی دینی بخود می‌گیرد و نه عرفی؟ اسم‌سلسر به طور کلی معتقد است که جنبش مذهبی در جامعه‌ای رخ می‌دهد که مقوله‌ی مذهب، دغدغه‌ی مسلط و در

کانون و توجهات باشد و در مقابل، در شرایطی که منافع سیاسی در مرکز زندگی اجتماعی قرار دارد، احزاب سیاسی و عرفی رنگ خود را به جنبش خواهند زد. وی یک رابطه‌ی عمومی میان سطح افتراق یافتگی قدرت سیاسی و قدرت دینی از یکسو و شکل بیان اعتراض از سوی دیگر برقرار می‌کند.

الف- در شرایطی که قدرت دینی و قدرت سیاسی به درجات نازلی افتراق یافته‌اند، اعتراض به هر شکلی با بیان مذهبی صورت می‌گیرد. پروتستان‌تیزم، جنبش‌های ارتدادی، بنیادگرایی و جنبش‌های تجدید حیات دینی اشکالی از این نحوه‌ی اعتراض به وضع موجود می‌باشند، طبیعتاً در جوامع صنعتی که این افتراق یافتگی تا حد زیادی کامل شده است جنبش‌های اعتراضی نوعاً جنبه‌ی عرفی دارند. ب- اعتراضات در جوامع سنتی که تحت سلطه استعمار هستند، بازتابی از چشم انداز افتراق نیافتگی را به نمایش می‌گذارند. در این جوامع فقدان تکنولوژی پیشرفته و علوم طبیعی در مقابل سطح متکامل دانش فنی استعمارگران باعث می‌شود که بومیان از واژگان آنمیستی و ماوراء الطبیعی برای حل مسائل عملی خود استفاده کنند. متقابلاً هر قدر تجارب پراگماتیستی و اجتماعی و آموزش عمومی گسترش می‌یابد زمینه برای بیان اعتراض از طریق عقاید ارزشگرا نامساعدتر می‌شود.

ج- رهبران رژیم‌های انقلابی تازه مستقر شده، مداوماً جهان را با واژگانی که به لحاظ ارزشی افتراق نیافته‌اند، تعریف و تفسیر می‌کنند و این احتمال را افزایش می‌دهند که هر معارضه‌ای با رژیم جدید به صورت ارزشی بیان شود (مانند قیام کرونشتات). به طور خلاصه می‌توان ادعا کرد عدم افتراق میان نهاد دین و نهاد سیاست باعث می‌شود که نارضایی نسبت به آرایش اجتماعی، به شکل اعتراض مذهبی صورت گیرد، مثلاً نزاع بر سر ربا قبل از آنکه اعتراضی علیه سیاستهای اقتصادی باشد چالشی دین است. وقتی جهان بینی غالب، دینی باشد، اعتراض علیه جهان لایتغیر با بیانی دینی صورت می‌گیرد و جنبش‌های ارتدادی قرون وسطای مسیحیت که علیه ارزشهای مستقر کلیسا برپا می‌شد را می‌توان نمونه‌های کاملی از جنبش‌های دینی دانست. البته از آنجا که مقوله‌ی افتراق یافتگی، مقوله‌ای اشتدادی است، اسملسر معتقد است که مرزهای منجزی جنبش‌های دینی و عرفی را از هم جدا نمی‌کند و چه بسا عناصری از یک فرهنگ عرفی را بتوان در جنبش دینی یافت و بالعکس. می‌توان از این سطح پایین تر هم رفت و ساختارهای ترغیب کننده‌ی نوع خاصی از جنبش دینی را هم تبیین نمود اما بنظر می‌رسد تا همین جا نحوه‌ی تئوری پردازی در خصوص عمل جمعی روشن شده باشد.

۲-۳- فشار ساختاری

اسملسر ادعا می‌کند که برای تبیین رفتار جمعی، تنها ترغیب ساختاری (به عنوان عاملی درونی و ذاتی) کفایت نمی‌کند، بلکه باید شرایط محیطی که استعدادهای نهفته در ساخت و بافت اجتماعی را

به فعلیت بدل می‌کنند، نیز شناخته شود. وی مجموعه‌ی این شرایط را فشارهای ساختاری^۱ نام می‌نهد. همان‌گونه که مساعدت و ترغیب ساختاری، دامنه‌ی روایی رفتارها را محدود می‌کند و میدان تنگی از رفتارهای متحمل را متعین می‌سازد، فشارهای ساختاری (نظیر محرومیت ستیز، ابهام آلوده بودن منزلت اجتماعی، بحران معنی و...) و در داخل این میدان عمل کرده و نوع رفتار را هر چه بیشتر مشخص می‌کند، لذا ترکیبی از ترغیب و فشار است که دامنه‌ی احتمالات را در کنش جمعی باریکتر می‌کند.

تنشهایی که باعث ایجاد مافع متعارض در جامعه می‌گردد، فشار ساختاری را به وجود می‌آورند. هنگامی که جامعه‌ای تحت فشار قرار گیرد، مردم ترغیب می‌شوند که دور هم جمع شوند تا راه‌های قابل قبولی برای دفع این فشار بیابند. به عبارتی فشار ساختاری به معنای وجود تنش‌ها و زمینه‌هایی که موجب ستیز و برخوردهای گروهی و اجتماعی می‌شود. شرایط زودگذری چون پیشداوری و تبعیض، استثمار اقتصادی و ارتباطات ضعیف بین گروه‌ها و ملت‌ها می‌تواند مقادیر قابل ملاحظه‌ای تنش و فشار برای مردم ایجاد کند، فشار ساختاری می‌تواند تمایل انسان‌ها را برای تحمل محدودیت‌های رفتار عادی کاهش دهد و آنان را برانگیزاند که گردهم آیند تا راه حل قانونی قابل قبولی برای رهایی از این فشار پیدا کنند (ستوده، ۱۳۷۸: ۱۱).

بنابراین می‌توان گفت رفتار جمعی جستجویی است برای یافتن راه‌حلی به شرایطی از فشار که از طریق حرکت به سطح عام‌تر و یا تعمیم‌یافته‌تری از منابع صورت می‌پذیرد. از نظر کمی رفتار جمعی شیوه‌ای است فشرده از حمله به مسایل به وجود آمده توسط فشار، که در آن چندین سطح از اجزای کنش در قالب عقیده‌ای واحد به هم فشرده شده‌اند، عقیده‌ای که انتظار می‌رود بتواند راه‌حل‌های عملیاتی خاصی را به دست دهد یک فقره رفتار جمعی خود زمانی واقع می‌شود که مردم بر پایه یک چنین عقیده‌ای برای کنش بسیج شده باشند. بر این اساس می‌توان برای رفتار جمعی این تعریف را ارائه داد که آن: یک بسیج نهادینه نشده است برای کنش در جهت تعدیل یک یا چند نوع فشار بر پایه بازسازی تعمیم یافته جزئی از کنش (اسملسر، ۱۳۸۰: ۱۵۰).

۳-۳- رشد و باورهای تعمیم یافته

باورهای تعمیم یافته^۲: یعنی وجود ایدئولوژی که به کنش‌های اعضای جنبش معنی می‌دهد (غفاری، ۱۳۸۴: ۱۵۳). پیش از آنکه راه‌حلی دسته جمعی برای مسأله پیدا شود، نخست باید همگان باور کنند که مسأله‌ای وجود دارد و مردم نیز بپذیرند که مورد تهدید، استثمار و محرومیت قرار گرفته‌اند. وقتی باور گسترش یافت و همگانی شد، گسستن از رفتارهای عادی و روزمره حمایت

1-Structural Strains

2-Generalized Beliefs

می‌شود و فشارهای جاری اجتماعی تأکید می‌گردد و به پاداش‌هایی که رفتار جمعی به بار خواهد آورد، اشاره می‌شود (ستوده، ۱۳۷۸: ۱۱). به نظر اسملسر (۱۹۶۲)، علت وقوع گسترش فشار روز افزون بر جامعه است. سپس فشار شروع به گسترش به سایر اعضای جامعه می‌کند تا به نقطه‌ی بسیج بالقوه می‌رسد. هر چند روش‌های مورد استفاده چفرز به بحث و بررسی پیرامون گسترش نمی‌پردازند، اما استفاده از مقیاس رفتار و مشاهده می‌تواند تعیین نماید که آیا منفی‌گرایی در میان جوانان در حال گسترش است یا خیر. چنانچه ارزیابی‌های مبتنی بر مقیاس‌های رفتاری در مورد جوانان نشانگر افزایش شمار احساسات منفی و یا مثبت باشد، این امر نشانگر باورهای در حال گسترش می‌باشد. چنانچه شمار رفتارهای منفی در جامعه افزایش یافته در میزان بالایی باقی بمانند این مسأله اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. در مقاطع معینی زمانی که تماشاگران رخدادهای درون زمین و یا درون سکوهای تماشاگران را غیرمقبول تلقی نمایند، امری مورد انتظار است. رفتار منفی دور از انتظار نیست. در حالی که بسیاری رفتارهای منفی تنها نشانه‌های بی‌ضرری از نارضایتی هستند، اما رفتارهای منفی منفی دایم و در حال گسترش احتمالاً بیانگر وجود مشکلی هستند که در صورت عدم مداخله به منظور پیش‌گیری ممکن است به بروز پرخاشگری بیانجامد.

۴-۴- عوامل شتاب‌دهنده

عوامل شتاب‌دهنده^۱: یعنی رویدادها و حوادثی که اعضا و هواداران جنبش را تحریک و متقاعد به اقدام و عملی جمعی می‌نمایند. برای آنکه رفتار جمعی پدید آید، باید رویداد مهمی افراد را به واکنش جمعی برانگیزاند، سه عامل نخستین- زمینه‌ساختاری، فشار ساختاری و گسترش باورهای همگانی- نظریه اسملسر موقعیتی ایجاد می‌کند که می‌تواند آن را به جنگلی خشک و آماده برای آتش گرفتن تشبیه کرد. اما این آتش‌سوزی و ویرانی پدید نخواهد آمد مگر آنکه کبریت شعله‌ور در نقطه‌ای مناسب به زمین بیفتد. برای پیدایش یک رفتار جمعی، نخست باید یک رویداد مهم، افراد را به واکنش جمعی برانگیزاند؛ یعنی حادثه و رویدادی رخ دهد که موجب شود کسانی که در جنبش شرکت می‌کنند، مستقیماً وارد عمل شوند. به باور اسملسر (۱۹۶۲)، رخدادهای معین می‌توانند رفتار جمعی را به جریان اندازند به ویژه زمانی که این رخدادهای مؤید باورهای در حال گسترش باشند.

۴-۵- بسیج جهت عمل

پنجمین عامل تعیین‌کننده‌ای که اسملسر (۱۹۶۲) به بحث پیرامون آن می‌پردازد بسیج جهت عمل

1-Precipitating Factors

می‌باشد. تعریف وی به ناآرامیها و شکل‌گیری تصاویر گروهی اشاره دارد که احتمالاً راهبردی در جهت واکنش در قبال هنجارهای اجتماعی تثبیت شده‌ی رفتار می‌باشند. گاه عمل و یا ناآرامی گروهی بر مبنای فرهنگ و یا تأثیرات فرهنگی گروه صورت می‌گیرد. مقصود اسملسر از اشاره به فرهنگ آن است که فرهنگ میان رفتارهای گروههای کوچک و رخدادهای منتهی به بروز رفتار جمعی و یا ترسها، مدها و بروز تخصصات در مقیاس وسیع در جامعه تفکیک قایل است.

این مرحله می‌تواند گویای تفکیک میان تخصص یک فرد که به سهولت قابل کنترل می‌باشد از بسیج گروهی عظیم مشابه هجوم طرفداران تیم ویسکانسن به درون زمین پس از اتمام بازی فوتبال این تیم باشد. در جریان آن حادثه، حرکت تماشاگران به درون زمین حرکتی مراسم گونه بود اما این عمل زمانی به مرگ شش نفر انجامید که تماشاگران زیر دست و پای جمعیت له شدند. با اندازه‌گیری دقیق جنبه‌های این عامل تعیین‌کننده شاید بتوان از وقوع حوادث مشابه جلوگیری نمود.

۴-۶- کنترل‌های اجتماعی

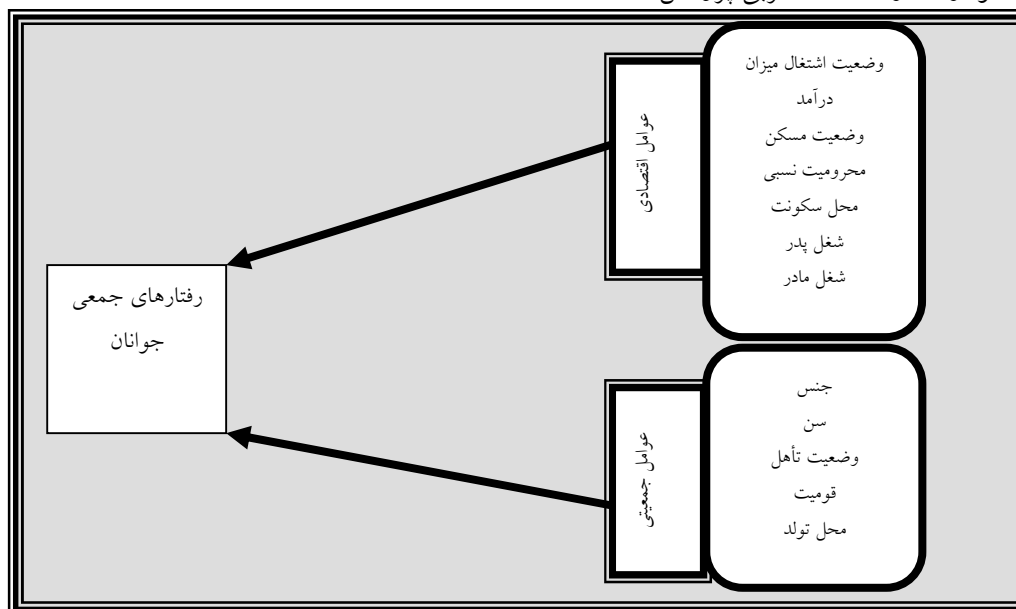
عامل تعیین‌کننده نهایی در نظریه اسملسر (۱۹۶۲) به بررسی کنترل‌های اجتماعی^۱ می‌پردازد که در ممانعت از بروز رفتار جمعی مؤثر می‌باشند. موفقیت یا عدم موفقیت رفتارهای جمعی به توفیق یا عدم توفیق ساز و کارهای اجتماعی جامعه بستگی دارد. چنانچه نیروهای نظارت‌کننده جامعه نیرومند و سازمان یافته باشند، امکان موفقیت شورش و میدان گسترش آنها کمتر است. ولی اگر نظام کنترل ضعیف باشد و جنبش اجتماعی سرکوب نگردد آن به سرعت می‌تواند تبدیل به یک جنبش انقلابی شود.

به نظر می‌رسد مدل اسملسر برای تحلیل مراحل متوالی و پیدایش و توسعه رفتارهای جمعی به طور کلی سودمند باشد. اسملسر بر این باور است که هیجان توده‌ها، شورش‌ها خشونت‌آمیز جنبش‌های سیاسی و مذهبی منعکس‌کننده تنش‌ها و فشارهای اجتماعی هستند که بوسیله فرآیندهای تمایزی و ادغامی ایجاد می‌شوند (اسملسر، ۱۳۷۶: ۳۱۲) او معتقد است که زمانی این ناهنجاری‌ها و تعارض صورت جمعی به خود بگیرند و در قالب واکنش‌های جمعی ظاهر شوند موجب شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی می‌شوند. مقامات حاکم ممکن است با تعدیل زمینه ساختاری و فشار که موجب ظهور جنبش شده است، به یک جنبش اجتماعی پاسخ‌دهنده؛ مثلاً در وضعیت تنش قومی، نابرابریهای قومی را کاهش دهند. البته در نهایت، موفقیت یا عدم موفقیت یک جنبش، به واکنش مکانیسمهای نظارت در جامعه، از قبیل پلیس و ارتش بستگی زیادی دارد. سرکوب یا ممانعت با جنبشهای اجتماعی

1-Operation of Social Control

نقش مؤثری در سرنوشت آنها دارد. فقدان کنترل مؤثر اجتماعی و سرکوبی سیاسی و نیز ضعف دولت در اعمال زور، یک جنبش اجتماعی معطوف به ارزش را به انقلاب مبدل می‌کند. اسملسر هریک از مراحل فوق را شرط وقوع مراحل دیگر می‌داند. او جنبشهای اجتماعی را پاسخ به موفقیتها می‌پندارد.

نمودار شماره ۱ مدل تجربی پژوهش

۴- فرضیات پژوهش

۴-۱- بین ویژگی‌های جمعیتی (محل تولد، سن، جنس، قومیت و وضعیت تأهل) و رفتار جمعی جوانان رابطه وجود دارد.

۴-۲- بین ویژگی‌های اقتصادی (میزان درآمد، محرومیت نسبی، وضعیت شغلی و محل سکونت، شغل پدر، شغل مادر و وضعیت مسکن) و رفتار جمعی جوانان رابطه وجود دارد.

۵- روش‌شناسی پژوهش

روش بکارگرفته شده در این مقاله، روش پیمایشی است. این روش مناسب‌ترین روش برای جمع‌آوری اطلاعات مورد نظر قرار گرفت. چارچوب نظری و فرضیات پژوهش نیز بکارگیری روش پیمایش را برای جمع‌آوری و تجزیه تحلیل داده‌ها بیشتر ایجاب می‌کند. جمع‌آوری اطلاعات از طریق

پرسشنامه انجام گرفته است. جامعه آماری در این مطالعه جوانان ساکن شهر بوشهر می‌باشند. برای تعیین این دوره از زندگی در پژوهش حاضر از تقسیم‌بندی اریکسون^۱ - به دلیل اینکه بسیار مورد توجه گیدنز است و با چارچوب نظری پژوهش همخوانی دارد - استفاده می‌شود، که جوانان را افراد بین سنین ۱۹ تا ۳۵ سال در نظر گرفته است. براساس سرشماری سال ۱۳۸۵ کشور، کل جمعیتی که در بوشهر در این گروه سنی قرار می‌گیرند ۲۹۰۰۰۰ نفر می‌باشند. از جامعه آماری نمونه‌ای ۳۸۳ نفری معرف به شیوه تصادفی سیستماتیک برای مطالعه انتخاب شدند. در این پژوهش برای حجم نمونه از جدول لین^۲ استفاده شده است (Lin, 1974).

در این پژوهش از روش نمونه‌گیری مرکز آمار ایران که در پیمایش ملی ارزشها و نگرشها (اسفند ۱۳۷۹) بکار برده شده، استفاده شده است. در این روش شهر بوشهر به ۴۴۲ حوزه تقسیم شده است. این حوزه‌ها همگن‌سازی شده و از میان آنها چند حوزه انتخاب شده است. در این حوزه‌ها بلوک‌هایی به تصادف تعیین می‌شوند و در هر بلوک تعداد مشخصی از پاسخگویان به شیوه تصادفی سیستماتیک، با انتخاب تصادفی مبدأ نمونه‌گیری در بلوک، انتخاب می‌شوند.

در پژوهش حاضر از روش ارزیابی اعتبار صوری^۳ استفاده شده است. جهت اعتبار صوری پس از طراحی گویه‌های طیف‌های مربوطه (براساس پژوهشات انجام شده و دیدگاه‌های نظری) به خصوص چارچوب نظری رایج^۴ در اختیار اساتید و کارشناسان دانشگاه قرار گرفت. اظهار نظر این افراد در راستای سنجش گویه‌های هر طیف، در نهایت به گزینش گویه‌های مناسب برای هر طیف منجر شد. جدول شماره ۱ آلفای کرونباخ هر یک از ابعاد متغیر رفتار جمعی را نشان می‌دهند. آمارهای جدول نشان می‌دهند که کل ابعاد ۶ گانه متغیر رفتار جمعی از پایایی قابل قبولی برخوردار می‌باشند.

جدول ۱- میزان آلفای کرونباخ (پایایی) گویه‌های موجود در ابعاد رفتار جمعی

نام طیف	تعداد گویه	مقدار آلفا	نام طیف	تعداد گویه	مقدار آلفا
شرایط مساعد ساختاری	۵	۰/۸۶	بسیج مشارکت‌کنندگان	۵	۰/۶۲
فشار ساختاری	۸	۰/۸۵	کنترل اجتماعی	۶	۰/۸۳
عقاید تعمیم‌یافته	۵	۰/۶۰	رفتار جمعی	۳۵	۰/۸۵
عوامل شتاب‌زا	۴	۰/۵۲	محرومیت نسبی	۸	۰/۷۴

متغیر وابسته رفتار جمعی: در این پژوهش متغیر وابسته رفتار جمعی است. رفتار جمعی به معنای نگرش منفی اعضای نظام اجتماعی اعم از فرد یا گروه نسبت به مجموعه نظام سیاسی است. بر اساس نظریه اسملسر رفتار جمعی شامل شش عامل تعیین‌کننده است از جمله: شرایط مساعد ساختاری، فشار

- 1-Erickson
- 2-Lin s Table
- 3-Face Study

ساختاری، عقاید تعمیم یافته، عوامل تسریع کننده، بسیج مشارکت کنندگان و کنترل اجتماعی می‌باشد. لذا رفتار جمعی حاصل تجمع این شش عامل بر اساس سلسله مراتب و الگوی خاص است. در پرسشنامه برای تعریف عملی متغیر وابسته براساس طیف لیکرت گویه‌ها تنظیم شدند و با استفاده از ۳۵ گویه این متغیر سنجش شده است.

دیگر متغیرها

محرومیت نسبی: محرومیت نسبی به برداشت بازیگران از وجود اختلاف بین انتظارات ارزشی و تواناییهای ارزشی تعریف می‌شود (گر، ۱۳۷۷: ۸۰). در این پژوهش احساس محرومیت نسبی بین جوانان را در شاخص‌هایی چون امکانات رفاهی (غذا، مسکن، خدمات بهداشتی و آسایش مادی)، قدرت (تمایل به مشارکت در تصمیم‌گیری جمعی، رای دادن، شرکت در رقابت سیاسی و عضویت در گروه‌های سیاسی) و ارزشهای بین‌الاشخاصی (رضایت روانی، احترام و عاطفه) سنجیده می‌شود.

۶- یافته‌های پژوهش

داده‌های پژوهش حاصل استخراج پرسشنامه‌هایی است که توسط ۳۸۳ نفر جوان در شهر بوشهر تکمیل گردیده و اساس تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش حاضر قرار گرفته است. پس از پایان یافتن گردآوری داده‌ها، پرسشنامه‌ها، استخراج و آنگاه به کامپیوتر انتقال یافت و سپس با استفاده از بسته نرم-افزار آماری برای علوم اجتماعی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس سطوح سنجش متغیرها و طیف‌ها انجام گرفته است. خلاصه ویژگیهای اقتصادی-اجتماعی پاسخگویان از تعداد نمونه آماری اختصاص یافته برای این پژوهش، ۵۷/۳ درصد از پاسخگویان به جنسیت مرد و ۴۲/۳ درصد نیز به جنسیت زن تعلق دارند. میانگین سنی ۲۴/۱۲ می‌باشد، میانگین تحصیلات پاسخگویان برابر ۱۰/۵۶ کلاس بود که افراد پاسخگو از میانگین سواد نسبتاً پایینی برخوردار بودند.

از کل جمعیت نمونه ۳۹/۴ درصد آنها شاغل بودند و ۶۰/۶ درصد از آنها بیکار بودند که نشانگر درصد پایینی از اشتغال بین آنها حکایت می‌کند. شاخص دیگر در این پژوهش وضعیت تأهل بود که نشان می‌دهد بیشترین تعداد پاسخگویان را افراد مجرد تشکیل می‌دهند. از نظر قومیت بیشترین تعداد جوانان فارس و کمترین آنها بلوچ و کرد بودند. میانگین درآمد پاسخگویان برابر ۱۶۰۰۰۰ تومان است که نشانگر این است که درآمد پاسخگویان نسبتاً پایین می‌باشد. شاخص توصیفی دیگر وضعیت مسکن است که نشان می‌دهد ۶۵ درصد آنها در خانه‌های شخصی زندگی می‌کردند و کمترین آنها هم در

خانه‌های اجاره‌ای و سایر زندگی می‌کردند.

میزان بروز رفتارهای جمعی در میان جوانان در سطح بالایی قرار دارد. به طوریکه که میانگین بروز رفتارهای جمعی برای آنها برابر ۱۱۲/۳۲۴ بوده است. از این توزیع می‌توان چنین استنباط کرد که مسأله پژوهش واقعا در جامعه به عنوان یک مشکل بروز کرده است به طوریکه این رفتارها آنهم در میان قشر جوان می‌توانند برای امنیت و نظم اجتماعی در جامعه خطر آفرین باشند. شاخص دیگر در این پژوهش میزان محرومیت نسبی است که میانگین نمره آن برای افراد مورد مطالعه برابر ۳۸/۳۷ است که این نمره در مقایسه با دامنه نمره (۹ تا ۴۵) در حد بالایی است و بیانگر میزان محرومیت نسبی بالایی در بین جوانان است. می‌توان استدلال کرد که با افزایش محرومیت نسبی افراد گرایش و تمایل آنها به رفتارهای جمعی شدت پیدا می‌کند.

۶-۱- بررسی فرضیات

آزمون فرضیات پژوهش با استفاده از دو تکنیک آماری، ضریب همبستگی و تحلیل واریانس انجام گرفت. برای آزمون متغیرهای مستقلی که در سطح سنجش فاصله‌ای قرار می‌گیرند، با متغیر وابسته، که در سطح سنجش فاصله‌ای است، از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است و جهت آزمون فرضیه‌هایی که متغیرهای مستقل آنها در سطح سنجش اسمی یا ترتیبی قرار دارد، از آزمون T (برای مقایسه دو میانگین) و از آزمون F (برای مقایسه بیش از دو میانگین) استفاده شده است. نتایج به دست آمده از آزمون ضریب همبستگی پیرسون در جدول شماره ۲ مؤید این مطلب است که بین سن افراد و رفتار جمعی رابطه معنادار، اما ضعیف و منفی وجود دارد ($r = -0/11$). با توجه به سطح معناداری به دست آمده که برابر ۰/۰۳ می‌باشد، می‌توان استدلال کرد که رابطه بین دو متغیر مذکور ضعیف و معنادار است. ضریب همبستگی بین میزان درآمد پاسخگویان و رفتارهای جمعی جوانان برابر ۰/۱۰ می‌باشد که با توجه به سطح معنی‌داری $P = 0/05$ ، فرضیه فوق رد می‌شود. بین دو متغیر مربوطه رابطه معناداری وجود ندارد. با توجه به سطح معناداری و همچنین مطابق با نتایج به دست آمده می‌توان چنین عنوان کرد که به هر میزانی که درآمد افراد بیشتر یا کمتر شود، تأثیری در میزان رفتارهای جمعی جوانان نخواهد داشت. نتایج حاصل از جدول نشان می‌دهد که بین محرومیت نسبی و رفتار جمعی جوانان رابطه شدید و معنی‌داری وجود دارد. ضریب به دست آمده برای این متغیر برابر ۰/۷۲ با سطح معنی‌داری $P = 0/000$ ، بیانگر رابطه مثبت و مستقیم بین دو متغیر مذکور می‌باشد. نتیجه چنین نشان می‌دهد که با افزایش یا کاهش در میزان محرومیت نسبی افراد میزان رفتارهای جمعی در میان آنها نیز به مقدار زیادی افزایش یا کاهش می‌یابد. با توجه به این آمارها می‌توان چنین استدلال کرد که فرضیه مذکور در سطح حداقل ۹۵ درصد معنادار بوده و مورد تأیید قرار می‌گیرد.

جدول ۲- ضریب همبستگی پیرسون بین سن، میزان درآمد و محرومیت نسبی و رفتار جمعی

معناداری	همبستگی	انحراف معیار	میانگین	همبستگی
۰/۰۰۰	۰/۷۲	۳/۶۷	۲۸/۱۲	محرومیت نسبی
۰/۰۳۸	-۰/۱۱	۴/۲۳	۲۴/۱۲	سن
۰/۰۵۱	۰/۱۰	۱۲۶۶/۳۳	۱۶۰۰۰۰	میزان درآمد

جدول شماره ۳ نشان‌دهنده ضریب همبستگی بین متغیرهای مستقل و ابعاد مختلف متغیر رفتار جمعی جوانان می‌باشد. نتایج به دست آمده از این جدول نشان‌دهنده رابطه معناداری بین متغیرهای مستقل پژوهش با هر کدام از ابعاد شش‌گانه رفتار جمعی وجود دارد. برای مثال متغیر محرومیت نسبی با تمام ابعاد رفتار جمعی رابطه معنی‌داری دارد. سایر ابعاد متغیر رفتار جمعی با متغیرهای مستقل در ارتباط معناداری بوده‌اند. این معناداری را می‌توان از نتایج و آمارهای جدول زیر مشاهده کرد.

جدول ۳- ضریب همبستگی پیرسون بین متغیرهای مستقل و ابعاد مختلف رفتار جمعی

سطح معناداری	ضریب همبستگی	متغیر	ابعاد رفتار جمعی	همبستگی
۰/۰۰۰	۰/۳۴-	سن	شرایط مساعد ساختاری	رفتار جمعی
۰/۰۰۰	۰/۵۵	محرومیت نسبی	ساختاری	
۰/۰۰۰	-۰/۴۱	سن	زمینه فشار ساختاری	
۰/۰۰۰	۰/۵۷	محرومیت نسبی	ساختاری	
۰/۰۰۱	-۰/۱۸	میزان درآمد	ساختاری	
۰/۰۰۰	۰/۴۰۶	محرومیت نسبی	عقاید تعمیم یافته	
۰/۰۰۷	-۰/۱۴	سن	رشد عوامل شناختی	
۰/۰۰۷	۰/۱۴	محرومیت نسبی	شناختی	
۰/۰۲۶	-۰/۱۱	میزان درآمد	شناختی	
۰/۰۰۴	-۰/۱۴	سن	بسیج مشارکت کنندگان	
۰/۰۳۹	-۰/۱۰۹	میزان درآمد	بسیج مشارکت کنندگان	
۰/۰۰۵	-۰/۱۴	محرومیت نسبی	بسیج مشارکت کنندگان	
۰/۰۰۰	-۰/۳۹	محرومیت نسبی	کنترل اجتماعی	
۰/۰۰۰	۰/۴۸	میزان درآمد	کنترل اجتماعی	
۰/۰۰۰	۰/۱۸	سن	کنترل اجتماعی	

جدول شماره ۴ آزمون تفاوت نمره میانگین رفتار جمعی جوانان بر حسب جنسیت افراد

نمونه را نشان می‌دهد. با توجه به آمارهای موجود در این جدول، میانگین نمره مردان و زنان در این فرضیه با هم تفاوت ندارد به عبارتی می‌توان گفت که جنسیت با تمایل به رفتار جمعی رابطه معنادار می‌باشد و فرضیه مذکور تأیید می‌گردد.

جدول ۴- آزمون تفاوت میانگین نمره رفتار جمعی جوانان بر حسب جنسیت افراد

Sig...	T	انحراف معیار	میانگین	فراوانی	جنسیت
۰/۰۰۰	۸/۴۵	۱۷/۱۴	۸۹/۳۳	۲۳۲	مرد
		۱۸/۲۳	۶۲/۴۴	۱۱۵	زن

جدول شماره ۵ آزمون تفاوت نمره میانگین رفتار جمعی جوانان بر حسب وضعیت شغلی افراد نمونه را نشان می‌دهد. با توجه به آمارهای موجود در این جدول، میانگین نمره افراد شاغل و غیر شاغل در این فرضیه با هم تفاوت دارد به طوری که میانگین این نمره برای افراد غیر شاغل و شاغل به ترتیب ۱۱۹/۴۴ و ۱۱۲/۵۳ می‌باشد و این تفاوت مشاهده شده بر اساس آزمون T و سطح معنی-داری $\text{Sig}=۰/۰۰۰$ در سطح حداقل ۹۵ درصد اطمینان معنادار بوده و فرضیه مذکور قابل پذیرش است.

جدول ۵ آزمون تفاوت میانگین نمره رفتار جمعی جوانان بر حسب وضعیت شغلی افراد

Sig...	T	انحراف معیار	میانگین	فراوانی	وضعیت شغلی
۰/۰۰۰	۳/۷۴	۱۷/۵۵	۱۱۹/۴۴	۱۹۵	غیر شاغل
		۱۶/۳۸	۱۱۲/۵۳	۱۵۰	شاغل

جدول شماره ۶ آزمون تفاوت نمره میانگین رفتار جمعی جوانان بر حسب وضعیت تأهل افراد نمونه را نشان می‌دهد. با توجه به آمارهای موجود در این جدول، میانگین نمره افراد مجرد و متأهل در این فرضیه با هم تفاوت دارد به این معنا که افراد مجرد و یا متأهل باشند با رفتارهای جمعی جوانان ارتباط دارد. لذا نمره رفتار جمعی جوانان مجرد بیشتر از متأهل می‌باشد.

جدول ۶ آزمون تفاوت میانگین نمره رفتار جمعی جوانان بر حسب وضعیت تأهل افراد نمونه

Sig...	T	انحراف معیار	میانگین	فراوانی	وضعیت تأهل
۰/۰۰۰	۳/۶۸	۱۵/۷۳	۱۱۹/۴۴	۲۶۷	مجرد
		۲۱/۰۹	۱۱۲/۵۱	۸۱	متأهل

جدول شماره ۷ آزمون تفاوت میانگین نمره رفتار جمعی جوانان بر حسب وضعیت مسکن نشان می‌دهد، نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که تفاوت معناداری به لحاظ آماری نشان داده شده است. نتایج نشان می‌دهد که تفاوت مشاهده شده بین میانگین‌های در طبقه اجاره‌ای از بقیه بیشتر است. تفاوت نمره رفتار جمعی افراد در قرارگرفتن در وضعیت‌های متفاوت مسکن بر اساس آزمون F با

مقدار ۱۷/۱۵، و سطح معنی‌داری ۰/۰۰۰ فرضیه مذکور را در سطح حداقل ۹۵ درصد تأیید می‌کند. نتایج بیانگر این مطلب است که کسانی که در خانه‌های اجاره‌ای زندگی می‌کنند بیشتر از افرادی که در خانه‌های شخصی و سازمانی هستند گرایش به رفتارهای جمعی دارند.

جدول ۷ آزمون تفاوت میانگین نمره رفتار جمعی جوانان بر حسب وضعیت مسکن افراد نمونه

وضعیت مسکن	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	F مقدار	Sig..
شخصی	۲۲۱	۱۱۳/۷۰	۱۵/۴۰	۱۷/۱۵	۰/۰۰۰
اجاره‌ای	۱۱۰	۱۲۴/۰۰	۱۸/۳۲		
سازمانی	۱۳	۹۶/۵۳	۱۱/۶۶		

۶-۲- رگرسیون چندمتغیره

در پژوهش حاضر از رگرسیون چندمتغیره استفاده شده است. در این روش متغیرهای مختلف به ترتیب میزان اهمیت در تبیین متغیر وابسته وارد معادله می‌شوند و متغیرهایی که تأثیری در توضیح متغیر وابسته نداشته باشند، خارج از معادله قرار می‌گیرند. برای استفاده از این روش متغیرهای اسمی به صورت ساختگی^۱ وارد تحلیل شده‌اند. نتایج حاصل از معادله رگرسیونی مربوط به تحلیل چندمتغیره نشان می‌دهد که کل متغیرهای مستقل زمینه‌ای و مستقل واسطه‌ای به شیوه گام به گام وارد معادله شدند و متغیرهای میزان محرومیت نسبی، وضعیت تأهل، جنسیت، وضعیت مسکن و وضعیت اشتغال وارد معادله رگرسیونی شده‌اند و سایر متغیرها خارج از معادله قرار گرفتند.

مدل رگرسیون رفتار جمعی جوانان شهر بوشهر، با توجه به نتایج حاصله از این آنالیز، حکایت از این مطلب دارد که تحلیل رگرسیون تا شش گام پیش رفته است. اولین متغیری که در معادله رگرسیونی وارد شده است، میزان محرومیت نسبی می‌باشد. نتایج حاصله نشان می‌دهد که بین این متغیر و رفتار جمعی جوانان همبستگی بالایی وجود دارد، به طوری که مقدار T برای این متغیر برابر (T=۶/۳۴) و ضریب معنی‌داری (Sig.T= /) می‌باشد. در این مرحله میزان ضریب تعیین برابر با $R^2 = .۲۷$ به دست آمده است. در مرحله دوم وضعیت تأهل وارد معادله شده است، مقدار T برای این متغیر برابر (۴/۲۶) و ضریب معنی‌داری (Sig.T=۰/۰۰۰) می‌باشد. در اینجا با وارد شدن دومین متغیر ضریب تعیین برابر با $R^2 = .۳۱$ به دست آمده است. در گام سوم با وارد شدن سومین متغیر یعنی جنسیت مقدار T برابر (T=۳/۹۳) و ضریب معنی‌داری (Sig.T=۰/۰۰۰) می‌باشد. در این

1-Dummy

مرحله میزان ضریب تعیین برابر با $R^2 = .37$ به دست آمده است. در گام چهارم با وارد شدن متغیر وضعیت مسکن مقدار T برابر $(T=2/77)$ و ضریب معنی داری $(Sig.T=0/018)$ می باشد. در این مرحله میزان ضریب تعیین برابر با $R^2 = .42$ به دست آمده است. در گام پنجم با وارد شدن متغیر وضعیت اشتغال مقدار T برابر $(T=2/19)$ و ضریب معنی داری $(Sig.T=0/017)$ می باشد. در این مرحله میزان ضریب تعیین برابر با $R^2 = .47$ به دست آمده است. کمیت F معنادار است این مطلب گویای این است که حداقل یکی از متغیرهای مستقل در پیش بینی متغیر وابسته مؤثر است. پس باید تک تک متغیرها را با استفاده از T آزمود. معنی دار بودن F به این معنی است که به طور حتم بین متغیرهای مستقل و متغیر وابسته رابطه خطی مستقیمی وجود دارد. طبیعی است که احتمال اینکه کمیت F به این بزرگی به طور تصادفی به دست آید فوق العاده کم است یعنی رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته نمی تواند تصادفی پیش آمده باشد.

جدول ۸ عناصر متغیرهای مستقل درون معادله برای پیش بینی رفتار جمعی

مرحله	متغیر	B	Beta	T مقدار	معناداری	R ²
۱	محروریت نسبی	۱/۲۶	۰/۴۲	۶/۳۴	۰/۰۰۰	۰/۲۷
۲	وضعیت تأهل	۲/۲۸	۰/۲۴	۴/۲۶	۰/۰۰۰	۰/۳۱
۳	جنسیت	۱/۶۶	۰/۲۷	۳/۹۳	۰/۰۰۰	۰/۳۷
۴	وضعیت مسکن	۲/۴۳	۰/۲۱	۲/۷۷	۰/۰۱۷	۰/۴۲
۵	وضعیت اشتغال	۰/۳۶	۰/۱۸	۲/۱۹	۰/۰۳۷	۰/۴۷
Constant=۱۰۵/۴۴		F=۱۹/۵۶		Sig=۰/۰۰۰		

۷- بحث و نتیجه گیری

بحث مهمی که امروزه درباره جوانان قابل بحث است، مسأله رفتارهای جمعی می باشد. همواره جوانان مؤثرترین و پرتحرک ترین نیروهای تحول و حرکت اجتماعی هستند. آنان با داشتن نیروی عظیم ذخیره شده نیروهای بالقوه هر حکومتی هستند. از اینرو برنامه ریزی برای تمام دوران و ساعات آنان و بهره گیری از انرژی عظیم آنان امری ضروری است. نتایج پژوهش در ارتباط نظری با دیدگاهها و نظریات مطرح شده گویای پیوند منطقی بین سطح نظری پژوهش و سطح تجربی آن است. بخشی از شکل گیری رفتارهای جمعی مربوط به شرایط ساختاری جامعه است زمانی که افراد در محیط اجتماعی به همدیگر اعتماد ندارند و در قبال جامعه مسئولیتی نمی پذیرند و حتی به گارگزاران اجتماعی اعتماد ندارند مسلماً زمینه برای بروز رفتارهای جمعی آماده خواهد شد. به اعتقاد دورکیم رفتارهای ناآرام و نابهنجار زمانی شکل می گیرند که از یکسو تسلط هنجارهای جامعه بر رفتار افراد کم شود و از سوی دیگر سطح توقعات افراد در اثر شهری شدن و اصطلاحاً کم شدن افراد در هیاهوی زندگی ماشینی در

مسیری فزاینده قرار گیرد. این افراد مناسب‌ترین مواد برای هر گونه اقدام جمعی هستند. نتایج پژوهش همچنین در ارتباط با پژوهش‌ها پیشین هم نوعی همخوانی را نشان می‌دهد. در پژوهش نراقی با تأکید بر مسائل جوانان و احتمال طغیان و شکل‌گیری تضادهای موجود در فضای دانشگاهی ایران بحث نارضایتی و عدم عدالت اجتماعی در قالب محرومیت نسبی مطرح شد. در این پژوهش هم چنین نتیجه‌ای به دست آمد. در پژوهش ایمان نشان داده شده که جدایی و فاصله میان انتظارات قشر دانشجوی و جوان از نظام سیاسی با واقعیت‌های نظام اجتماعی می‌تواند عامل مؤثری در ارتباط با شکل‌گیری ناآرامی‌ها و فروپاشی نظم اجتماعی باشد. در پژوهش موتیل رابطه بین خواسته‌ها و نیازهای ارضاننده جوانان و شورش‌ها و ناآرامی‌ها مورد توجه قرار گرفته شده است. آنچه نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد علاوه بر عواملی چون نارضایتی، محرومیت و خواسته‌های ارضاننده می‌توان به مباحثی چون تقویت سرمایه اجتماعی و ارزشهای دینی و مذهبی نیز تأکید داشت. امروزه ضعف امکانات در عرصه‌های فرهنگی، آموزشی و ورزشی، عدم ایجاد انگیزش لازم جهت سوق دهی جوانان به سوی فعالیتهای سازنده، خلاء فکری، بیکاری، زمینه ابتذال، فساد و پذیرش تهاجم فرهنگی غرب و گرفتارشدن در دام اعتیاد به مواد مخدر و مشروبات الکلی و مشکلات حاد اخلاقی (نظیر پوچ‌گرایی، سرخوردگی، بی‌هویتی و بحران ارزشها) را فراهم آورده است. علیرغم وجود سازمانهای مختلف و تشکلهای مختلف با نام جوانان و پسوند جوان در جهت هدایت فکری، علمی و فرهنگی آنها تاکنون هیچ موسسه‌ای اشراف کامل بر مشکلات و خواسته‌های جوانان و رفع نیازهای دوران جوانی این قشر نداشته است و این ناشی از پیچیدگی این مسائل و نیازهای این قشر است. با توجه به اینکه جوانان جمعیت وسیعی از جامعه را تشکیل می‌دهند، اینها دارای نیازها و خواسته‌هایی می‌باشند، که برآوردن آنها می‌تواند به بهبود زندگی‌شان در جامعه کمک کند. کشورها بخش زیادی از حفظ و گسترش فرهنگ و تمدن خود را مدیون جوانان می‌دانند. این پژوهش به برنامه‌ریزان راهکارهایی ارائه می‌دهد، تا بتوانند به سامان‌دهی اصول حاکم بر تعهدات اجتماعی جوانان کمک کنند و از رفتارهای جمعی و تنش‌هایی که از عدم وجود این ارزشها ناشی می‌شود، جلوگیری کنند. فرهنگ‌سازی و یا با برخورد مناسب و با جلوگیری از فساد اخلاقی و جنایت و هر گونه اعمال خلاف هنجار رایج، نگذارند بر امنیت اجتماعی در جامعه خدشه‌ای وارد شود. برای ایجاد احساس آرامش و نظم در جامعه باید تمهیداتی در نظر گرفته شود تا مردم در کنار هم احساس امنیت کنند، امنیت را زمانی می‌توان برقرار کرد که از یک طرف موارد خلاف هنجاری برطرف و از طرف دیگر ثبات در کلیه ارکان جامعه مخصوصاً در بعد اقتصادی و اجتماعی در جامعه حاصل آمده باشد. همانطور که دورکیم هم سرچشمه هر گونه فعالیت اخلاقی، تبعیت منافع خصوصی از منافع عمومی می‌داند و تبعیت منافع خصوصی از منافع عمومی، متضمن روحیه فداکاری و ایثار بوده که یک ویژگی اخلاقی است و می‌تواند در تثبیت هنجارهای رایج جامعه کمک کند. یکی

از متغیرهای اساسی مرتبط با رفتارهای جمعی جوانان محرومیت نسبی آنها بود. در این راستا باور نکردن جوان و بی توجهی به جایگاه آنها و نادیده گرفتن خواسته‌های فطری و طبیعی آنها یکی از مشکلات می‌باشد که هنوز در جامعه وجود دارد و همین عوامل باعث می‌شوند که جوان نیز تعهد و مسؤلیتی را در قبال جامعه قبول نکند. سهم نبودن جوانان در تصمیم‌سازی و عدم احترام به رای و اعتقاد آنها و دخالت ندادن آنها در مشارکت‌های عمومی در جایی که اصل مشورت مورد توجه مکتب اسلام بوده است، شخصیت آنها را ضعیف بار آورده و نسبت به اصول و عقاید بی‌مسئولیت کرده است. ایمان به جوان و کشف تواناییهای او و واگذاری مسؤلیت‌های اجتماعی به او از اصولی است که در زمان پیامبر خیلی مورد توجه بوده است به طوریکه پیامبر اسلام (ص) اسامه بن زید را به فرماندهی لشکر اسلام در نبرد تبوک برگزید. اما در جامعه ما نه پدر و مادرها اهمیتی برای دیدگاه و نظر جوانان قائل می‌باشند و نه سازمانهایی که خود را حامی آنها می‌دانند می‌توانند عملاً در این زمینه کاری انجام دهند. در این زمینه گار از معروفترین اندیشمندان در عرصه مطالعات جنبشهای اجتماعی با رویکردی تعاملی به بحث محرومیت نسبی در شکل‌گیری رفتارهای جمعی می‌پردازد و معتقد است که محرومیت نسبی افراد از جمله متغیرهای مهم و مؤثر در شکل‌گیری تمامی جنبشهای اجتماعی و سیاسی در طول تاریخ بوده است که از طرف طبقات پایین جامعه ظهور می‌یابد. براین اساس لازم است سیاستهایی تدوین شود که در آن به جوانان به عنوان سرمایه‌های ارزشمندی برای هدایت فرایند پیشرفت در جامعه نگریسته شود. رفع بحران بیکاری و کاهش عواملی چون فقر از طریق فراهم آوردن امکانات اشتغال و تولید و توسعه اقتصادی و اجتماعی که خود راهبردی جهت کاهش شکل‌گیری رفتارهای جمعی مخرب جوانان و بالا بردن میزان مسؤلیت‌پذیری اجتماعی آنها در قبال خانواده، جامعه و سایر مردم می‌باشد. آنچه در رویکردهای عقلانی در ارتباط با این مسأله استخراج می‌شود ذکر این نکته است که بروز رفتارهای جمعی هم به عواملی چون وضعیت شغلی (بیکاری)، درآمد افراد و خدمات و نیازهای مادی و هم به عواملی چون تعهدات اخلاقی، ارزشهای مذهبی و اعتقادات مذهبی برمی‌گردد. براین اساس برنامه‌ریزی در راستای اشتغال‌زایی و رفع معضل بیکاری که امروزه خیلی از جوانان درگیر آن می‌باشند راهبردی عقلانی و مفید در راستای متعهدسازی افراد و جلوگیری از بسیاری از مشکلات اقتصادی جوانان می‌باشد.

فهرست منابع

- ۱- آگ برن و نیمکف، (۱۳۴۹)، زمینه جامعه‌شناسی، ترجمه و اقتباس امیرحسین آریانپور، کتابهای جیبی، تهران.
- ۲- احمدلو، حبیب، (۱۳۸۱)، رابطه هویت ملی و هویت قومی در بین جوانان تبریز، فصلنامه مطالعات ملی، سال چهارم، شماره ۱۳.

- ۳- اسملسر، نیل جی، (۱۳۷۶)، جامعه‌شناسی اقتصادی، ترجمه محسن کلاهی، کویر، تهران.
- ۴- اسملسر، نیل، (۱۳۸۰)، تئوری رفتار جمعی، ترجمه رضا دژاکام، مؤسسه یافته‌های نوین با همکاری مؤسسه نشر دواوین، زمستان ۱۳۸۰، تهران.
- ۵- ایمان، محمد تقی و حسین منفرد، (۱۳۸۵)، بررسی عوامل اقتصادی اجتماعی مؤثر بر رضایتمندی سیاسی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دوره بیست و چهارم، شماره دوم، صص: ۲۵-۹.
- ۶- پیران، پرویز، (۱۳۷۲)، طرح شهردار مدرسه گامی به سوی نهادینه‌کردن مشارکت، معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهر تهران، تهران.
- ۷- چلبی، مسعود، (۱۳۷۸)، وفاق اجتماعی، نامه علوم اجتماعی، جلد دوم، شماره ۳، ۶.
- ۸- دواس، دی ای، (۱۳۸۱)، پیمایش در تحقیقات اجتماعی. ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نشرنی، چاپ دوم.
- ۹- ستوده، هدایت ا...، (۱۳۷۸). روانشناسی اجتماعی، انتشارات آوای نور، تهران.
- ۱۰- کتابی، محمود و دیگران، (۱۳۸۳)، دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی فرهنگی، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان، جلد هفدهم، شماره ۲، صص ۱۶۹-۱۹۲.
- ۱۱- کلاتری، صمد و دیگران، (۱۳۸۳)، رابطه سرمایه اجتماعی با هویت اجتماعی دانشجویان (مطالعه موردی یازده دانشگاه دولتی شهر تهران)، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان: جلد هفدهم، شماره ۲، صص ۵۹-۹۲.
- ۱۲- گار، تدرابرت، (۱۳۷۷)، چرا انسانها شورش می‌کنند؟، ترجمه علی مرشدی‌زاد، پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران.
- ۱۳- محسنی تبریزی، علیرضا، (۱۳۸۳)، وندالیسم، انتشارات آن.
- ۱۴- مونتیل، ادگار، (۱۳۶۳)، جنبه‌های مشارکت جوانان در آمریکای لاتین، ترجمه ع. ضرغامی، هفته نامه گزیده مسائل اقتصادی اجتماعی، مرکز مدارک اقتصادی و اجتماعی و انتشارات سازمان برنامه و بودجه، شماره ۲۹ و ۳۰، آذرماه، صص، ۲۴-۴۰، تهران.
- ۱۵- نصف، مرتضی (۱۳۵۴)، سنجش افکار دانشجویان کشور، دانشگاه تهران، مؤسسه روانشناسی، تهران.

16-Bahry, D. and B.Silver (1993) "Soviet Citizen Participation on the Eye of Democratization", *American Political Science Review*, Vol. 84, pp:575-593.

17-Blocker, M. J. and Sherkat, P. E. (1994). " The Influence of Class, Gender and Socialization on Participation", *Social Force*, Vol. 72, No. 3, pp.82-93.

18-Doob, C.B.(1988). *Sociology: An Introduction*, New york: Longman.